

Vytautas Kavolis
JAV

ŠIANDIENINĖS KULTŪROS TYRIMŲ PLOTMĖS

Pastebėjimai apie šiandieninę kultūrą Lietuvoje dažniausiai būna arba apibendrintos deklaracijos apie visos kultūros būseną, nepagrįstos jokiais konkrečiais duomenimis (žlugimas arba antplūdis iš Vakarų), arba atskiri tekstai ar spektakliai nagrinėjami impresionistiniu būdu, be jokios disciplininės perspektyvos ar konceptualios analizės. Aš norėčiau pasiūlyti vieną galimą modelį šiek tiek sistemingesnėms, daugiaplotmėms šiuolaikinės lietuvių kultūros studijoms.

Tame modelyje aš išskirčiau simbolinės tekstų organizacijos plotmę, kur dėmesys būtų kreipiamas į kokį nors specifišką tekstą ar spektaklį, ir jis būtų kruopščiai aprašomas pasiremiant kuriuo nors moksliniu metodu, semiotiniu ar koku kitu. Dėmesys būtų skiriamas tame tekste slypinčių struktūrų ir įtampų atpažinimui. Visa, kad ir kas būtų sakoma apie šiuolaikinę lietuvių kultūrą, turėtų anksčiau ar vėliau nukreipti į konkrečių tekstų kruopštų skaitymą.

Bet to neužtenka. Atskirų tekstų arba kuo nors susietų jų ansamblių skaitymas dar reikalauja ir vienu tekstų su kitais lyginimo, kad būtų atpažinta ir kiekvieno teksto specifika (ir kas jame savita, ir kas jame bendra su kitais tekstais), kad būtų galima suprasti visą kultūroje egzistuojančią alternatyvų įvairovę, t.y. kokie tekstų ansambliai, kokie jų organizacijos variantai gali būti atpažįstami šioje kultūroje šiuo metu. Kokie to teksto aplinkoje egzistuoja kiti tekstai, kurie nuo jo skiriasi savo esminėmis savybėmis?

Tad antroji plotmė būtų alternatyvių tekstų lyginimas, komparatyvistinė perspektyva, įtraukiama į tekstų skaitymą kaip būtina išsamios analizės dalis. Nebūtina visi ir visada turi daryti viską, kas reikalinga padaryti, bet anksčiau ar vėliau tam, kad tiksliai perskaitytum tekstą, reikia pasitelkti komparatyvistinę perspektyvą.

Trečioji kultūros studijų plotmė, kurią aš norėčiau išskirti, yra tekstų generavimo principai. Kokiais principais, arba būdais, galima paaiškinti, kodėl atsiranda tokie, o ne kitokie tekstai? Kodėl yra atsiradę

tokie, o ne kitokie tekstai šioje aplinkoje? Yra įvairių būdų spręsti teksto generavimo principų problemą. Vienas būdas – pasvarstyti, kas, kokie kriterijai nulemia atranką, t.y. kas parenkama tekstui ir kas į jį neįtraukiama. Kokiais kriterijais remiamasi sprendžiant, į ką kreiptinas ir į ką nekreiptinas dėmesys tekstą konstruktuojant?

Kitoks tekstų generavimo principų supratimas randamas mitologijos studijose. Argumentuojama, kad ir mitologija sprendžia problemas, kurios egzistuoja visuomenėje, bet nėra išspręstos. Visuomenėje yra įsitvirtinę prieštaravimai, kurių socialinės realybės plotmėje negalima išspręsti. Ir todėl atsiranda mitologinės konstrukcijos, kurios simboliškai išspręžia tuos socialinės realybės plotmėje egzistuojančius prieštaravimus. Tekstą generuojantis principas yra realybėje egzistuojantis skirtingų taisyklių arba skirtingų potyrių, arba kokių nors kitų skirtumų tarpusavys prieštaravimas, reikalaujantis šitokio, o ne kitokio teksto.

Galima būtų tą klausimą spręsti ir kultūros sociologijos metodu, vadovaujantis prielaida, kad visuomenė save įsirašo į tekstą arba tiesiogiai su savo savybėmis įsitvirtindama joje kuriamuose kultūros tekstuose, arba kokiu nors komplikuočiau būdu. Šiuo metu kultūros sociologijoje manoma, kad visuomenės ir kultūros santykis yra komplikuočiau, bet kad vis dėlto galima tekste ieškoti kai kurių tam tikros visuomenės savybių transpozicijos. Tai būtų trečioji plotmė – tekstų generavimo principai, paaiškinantys, kodėl tie tekstai yra tokie, o ne kitokie, kas juos daro tokiais, o ne kitokiais.

Ketvirta plotmė, kurią čia išskirčiau, būtų teksto kultūrinio reprezentatyvumo klausimas. Stebint atskirą literatūros arba dailės, arba kokios kitos kultūros srities tekstą, galima kelti klausimą, koks yra šito teksto santykis su bendrąja kultūra, kuri laikoma to teksto aplinka. Gali būti, kad tos bendrosios kultūros iš viso nėra ir kad egzistuoja tik tekstų rinkiniai, tarp kurių nėra nieko bendra. Tokią loginę prielaidą galima bent įsivaizduoti. Kad visa tai, kas egzistuoja, yra atskiri tekstai arba spektakliai, o už jų nieko daugiau nėra, tik tai toks rinkinys.

Bet paprastai kultūros antropologijoje, sociologijoje ir kituose tuos dalykus tyrinėjančiuose moksluose daroma prielaida, kad yra kažkas panašaus į bendrąją kultūrą, ir tą bendrąją kultūrą atskiri tekstai išreiškia. Galbūt vieni tekstai tos bendrosios kultūros išreiškia daugiau arba giliau, o kiti mažiau arba paviršutiniškiau, bet dažnai laikomasi nuostatos, kad tekstas išreiškia bendrosios kultūros, ar tai būtų nacionalinė, ar kitokia, moterų kultūra, sakykim, ar dar kas nors, savybes. Bet gali būti, kad tekstas ne išreiškia bendrąją kultūrą,

o kaip nors kitaip su ja santykiauja. Galbūt tekstas kompensuoja toje bendroje kultūroje egzistuojančius trūkumus. Kompensuoja terapine prasme ar pasako tai, ko nėra toje kultūroje. Kartais tekstas atsiranda kaip atsakymas į tuščią vietą, į trūkumą, į stygių toje bendrojoje kultūroje. Bendroji kultūra yra reali, bet joje yra tuštumų ir trūkumų. Ir tekstai atsiranda į tuos trūkumus reaguodami ir pasiūlydami kokią nors simbolinę kompensaciją, užkišimą kuo kitu, kas kultūroje tuo metu neegzistuoja. Dar galima laikytis prielaidos, kad tekstas deformuoja bendrąją kultūrą, kad jis ją neteisingai interpretuoja, kad kažką joje griaua, kas būtų vertinga išsaugoti. Gali būti, kad tekstas transcenduoja bendrąją kultūrą – ją atspindi, bet kartu ir viršija, teisingai reprezentuoja bendrąją kultūrą, bet kažką prideda prie jos, ko joje pačioje nėra prieš tam tekstui atsirandant. Tam tikrą pakylėjimą suteikia realybei, kuri tikrai egzistuoja. Kultūros tekstai gali veikti ir kaip supratimo barjerai, kurie trukdo suprasti bendrąją kultūrą.

Norint kelti klausimą, ką už jo paties ribų tekstas „atvaizduoja“ arba kam jis „atstovauja“, t.y. su kokia bendrąja kultūra jis yra atpažįstamais ryšiais susijęs, pravartu turėti ir kokią nors teorinę tos bendrosios kultūros sampratą, nusakančią, iš kokių dalių ji susideda, kaip tos dalys tarpusavyje santykiauja, ir kuo ta bendroji kultūra, kuriai šis tekstas šiuo metu ir šiuo atžvilgiu priskiriamas, skiriasi nuo kitų bendrųjų kultūrų, kurioms jis galėtų kitais atžvilgiais (ir kitais laikais) priklausyti.

Penktoji plotmė mano kultūros analizės modelyje – socialinės recepcijos. Skirtingi žmonės skirtingai suvokia tą patį tekstą. Tą patį literatūros kūrinių kritikai skirtingai interpretuoja skirtinguose kraštuose. Amerikietė literatūros sociologė Wendy Griswold lygino to paties veikalo recenzijas anglų, amerikiečių ir karibų žurnaluose ir atrado, kad kiekvieno krašto recenzentai, literatūros kritikai tame pačiame romane kaip reikšmingus arba įžeidžiančius, arba provokuojančius, arba koku nors kitu atžvilgiu patraukiančius dėmesį atrado visai kitus dalykus. Kiekviename krašte egzistuoja tam tikra jautrumo schema ir interpretacinė bendruomenė, kuri sutaria dėl to, kas svarbu, dėl to, į ką verta atkreipti dėmesį tame pačiame tekste.

Interpretacinių bendruomenių sąvoką galima praplėsti į visas kitas sritis ir kelti klausimą, kodėl skirtingi žiūrovai ar skaitytojai skirtingus dalykus išvelgia tame pačiame tekste. Čia tuoj pat iškyla visuomenės diferenciacijos klausimas. Kiek interpretaciniai skirtumai kyla iš visuomenėje egzistuojančių grupių ir skirtingų institucijų, luomų arba išreiškia kokią nors moralinę ar ideologinę diferenciaciją,

kuri gal nesusieta su socialinėmis pozicijomis visuomenėje? Kaip suprasti visuomenę, kurioje skirtingi žmonės skirtingai supranta tuos pačius tekstus ar spektaklius? Ką skirtingi teksto supratimai atskleidžia apie visuomenę, kurioje tie supratimo skirtumai atsiranda?

Šeštojoje plotmėje aš kalbėčiau apie tekstų poveikį visuomenei ir asmenybei, institucijoms, pasitikėjimo formavimuisi, autoriteto konstrukcijai ir dekonstrukcijai. Kokiomis aplinkybėmis kultūros tekstai įgyja poveikį už savo ribų, platesnėje visuomenėje, žmonių tarpe ir kokiomis aplinkybėmis jie to poveikio neįgyja arba praranda jau įgytąjį? Manytina, kad tokių pasekmių galėtų turėti ne paskiri tekstai, bet jų ansambliai ir serijos, ir tai dažnai tik poleminiame santykiyje su kitais, ankstyvesniais arba jiems priešingais tekstais. Teksto veiksmingumas turbūt priklauso nuo socialinės aplinkos, kurioje jis priimamas, ir negalėtų būti visiems vienodas.

Ir pagaliau paskutinė, septintoji, kultūros analizės plotmė būtų istorinio proceso modelis, kuriame mūsų tiriamas tekstas pritampa, arba su kurio samprata mūsų skaitomas tekstas gali būti vaisingai susiejamas. Tų istorinio proceso modelių gali būti labai įvairių. Čia nėra vieno privilegijuoto modelio, kuris apimtų visus istorinius procesus, ir nėra vienos privilegijuotos teorijos, kuri tą modelį siūlytų. Galima įvairiai suprasti esminius istorinius procesus, bet taip pat ir klausti, su kokia istorinio proceso samprata mūsų skaitomas tekstas gali būti vaisingai susiejamas taip, kad juo būtų galima išbandyti hipotezes arba jis pats galėtų būti tiksliau skaitomas, įvedus jį į tam tikrą istorinio proceso sampratą.

Kai kuriuos lietuviškus tekstus galima skaityti pasiremiant Norberto Eliaso civilizacinio proceso modeliu. Tame modelyje kalbama apie tai, kaip etiketo knygos XIII–XVII amžiaus aristokratinėje ir vėliau buržuazinėje Europoje padėjo susidaryti patikimiems savitvardos įgūdžiams. Kai kurie lietuviški tekstai, tarp jų Pabrėžos ir Donelaičio, leidžiasi skaitomi remiantis šituo modeliu, klausiant, kas gali būti vaisingai suvokta juos problemiška įvedant į tą (ar kitą) istorinio proceso modelį – ne eksploatuojant tekstą tam modeliui apginti, bet tiesiog klausiant, kas paaiškėja šitą istorinio proceso modelį svarstant santykiyje su tuo tekstu. Tokiu būdu galima atrasti vaisingų įžvalgų tiek apie patį tekstą, tiek apie istorinio proceso modelį.

Tai tokios bendros pastabos apie vieną galimą kultūros tyrimų modelį, kuris taikytinas ir dabartinės kultūros studijoje ir galėtų suteikti jai disciplinuotus rėmus, kurių šiandieninės lietuvių kultūros tyrimuose dažnai trūksta.